

Loyson Hyacinthe Servetről.¹

A „szabad-gondolkozók“ nemzetközi congressusán, melyet a múlt nyáron Genfben tartottak s mely semmi nagy hatást nem idézett elő, az az óhaj nyilvánult, hogy Servet Mihálynak e városban emeljenek emlékoszlopot, tiltakozásul „a protestans klerikalismus“ ellen. Sem a genfi, sem más protestansoknak nem volt szükségük figyelmeztetésre; úgy az orthodoxok, mint a szabadelvűek részéről már évek óta többen szólaltak fel, hogy a türelmetlenség e nagy áldozata iránt, ki kétségtelenül szabadgondolkozó, de egyszersmind buzgó hívó volt, nyilvánosan rójják le a tisztelet adóját. Kitünő ellenfelének, Kalvinnak vétkét nem kell hogy szemére hányják, mert e vétek főleg tévedés volt; oly tévedés, mely nem a Kalviné, hanem abba úgyszólván az a százév és az előző százévek vitték belé.

Az elégtétel órája elérkezett és nemcsak a különböző protestans egyházak és különböző irányt követő protestansok vesznek részt abban, hanem minden igaz keresztény és minden szabadelvű ember. „Sírköve Servetnek sohasem volt, a mit pedig nem tagadunk meg egyikétől se azoknak, a kik minket elhagynak“. E megindító szavakat Claparède, a genfi egyháztanácsnak egy tagja, mondotta. Állítsunk hát sírkövet a champel-i halmon, azon a helyen, hol teste a lángoknak adatott és hamvát a szél-

¹ „Michel Servet brûlé vif à Genève le 27 octobre 1553. Discours prononcé à Genève par le Père Hyacinthe. Librairie Fischbacher, Paris“. Loyson Hyacinthe felolvasása, melyet Genfben a Servet emlék-oszlop ügyéért tartott. Servetért száll síkra a Kalvin mentésével. A mily szépen ír Servetről, épp annyira igyekszik menteni Kalvint; magát a tettet nem, de a tett miatt. Mindenesetre figyelemre méltó jele az időnek, hogy Servet nem az ő egyháza kötlékébe tartozó és ily jelentékeny egyéntől nyer megérdemlett méltatást. A tanulmányt itt közöljük egy pár helyi érdekű részlet elhagyásával.

nek szórták; de e sirkő nem egy kivégzettnek lesz a sirköve, hanem egy hősnék, még inkább egy mátyrnak emléke . . .

1553. aug. 13-án, vasárnap, egy fiatal spanyol — alig volt negyvenkét éves — érkezett Genfbe a „Rose-szálló“-ba, — igen szép jelvény oly gyászos sorshoz. Nagytehetségű, sőt lángeszű tudós, de nem minden különlegesség és fenhéjázás nélkül; orvos-tudós és theologus egyszersmind, felfedezte a vérkeringést és a theologiának teljesebb átalakítását kívánta, mint az első hitjavítók. Szent Mihály angyalra hivatkozott, kinek a nevét kapta a keresztségben és az atyjától nyert Servet névhez hozzácsatolta korán elvesztett anyjának a nevét is, a Revès nevet és némelykor születése helye nevét — Aragon városából, Villanavából való. Servet-y-Revès Mihály ekkor a Spanyol és Franciaországban dühöngő kath. inquisitio elől menekült, mert Franciaországban is dühöngött az inquisitio, de nem kevésbé félelmes kezekbe jutott, a protestans inquisitioéba, mely Genfben uralkodott.

Genf abban az időben Kalvin volt, a teljes hatalmú, mondhatnám csalhatatlan theologus, a szellemi dictator, és a nép és tanács egy részének ellenállása ellenére is az új Róma világi dictatora. Ez oly kicsiny, de egyszersmind oly nagy városban, melyre akkor egész Európa szeme nézett, találkozott szembe a két theologus, vagy inkább a két theologia: az egyik, a melyet hagyományosnak lehet a protestans reformban nevezni, s melyet ez a római egyháztól örökölt; és a másik, mely újítónak sőt forradalminak látszott, de régibbnek állította magát, mint az első, s a jövő, mint a múlt felől magát bizonyosnak hitte. A legmagasabb kérdések forogtak fenn: a módszerre nézve a szabadvizsgáldás valódi természete; a tan szempontjából Krisztus istenségének valódi jelentősége. Hozzáteszem, hogy a két küzdő fél, bármennyire nem egyenlő értékűek is, bár egymástól teljesen különböző lángszellemek is, meggyőződéseik mélysége, valamint ismereteik terjedtsége által méltó volt egymáshoz.

Mérgőzésük egyike volt a legemlékezetesebb szellemi viadaloknak, és hogy ha abba személyi kérdések is vegyültek, én azokat elhagyom; mert az ilyen kérdések, melyek az emberi természettől, mely valamely oldalon mindig gyöngé, elválaszthatlanok, a viadal ünnepies és tragikus nagyszerűségében semmi látnivalót nem nyújtanak.

I.

Kalvin és Servet egyformán elvetették a pápa és az egyház csalhatatlanságát. Nem a legnagyobb következetlenség és nevetséges fenhéjázás volt-e, mikor egyik úgy, mint a másik azt igényelte magának, hogy a teljes igazság birtokában van és ezáltal személyes csalhatatlanságukat állították?

Jegyezzük meg, hogy arra nézve, hogy az ember valamely igazságot teljesen bizonyosnak higgyen, az szükséges, hogy csalhatatlannak higgye magát abban az ítéletben, melyet alkotott. De ebből semmiképpen sem következik, hogy az ilyen csalhatatlanság alkalmazható a gondolat más tárgyaira és kiterjed az élet egész folyamára.

A gondolkozó, ki e névre méltó, nem követ el fenhéjázást, vagy esztelenséget, mikor bizonyosságot igényel, ha a megismerés minden eszközét felhasználta, melyet számára a természet és Isten adott és ha a körülmények olyanok, hogy minden tévedés kizártnak látszik.

Én magamat csalhatatlannak tudom, teljesen csalhatatlannak, és önöket is, a mikor a mennyiség- és a mértan elveit és tételeit erősítjük; vagy a mikor a szám és kiterjedés annyira bizonyos és mégis oly titokzatos világából az erkölcs nem kevésbé titokzatos és nem kevésbé bizonyos világába lépve, a kategorikus imperativust erősítjük, melyet nem mi hoztunk létre, hanem mely nekünk parancsol; mikor azt mondjuk, hogy a kötelességnek minden érdeket és minden szenvedélyt fel kell áldozni; hogy van egy parancsoló törvény, melyet az embernek el kell ismerni a lelkiismeret helybenhagyásában, mikor e törvényt megtartja és a szégyenérzetben, mikor áthágja!

Én csalhatatlan vagyok és önök is, a mikor ily igazságokat állítunk és nem kevésbé azok vagyunk akkor is, mikor a most nagyon vitatott és mégis a legelvitathatlanabb igazságra emelkedve a növekvő atheismussal szembe azt hirdetjük, hogy a természeti és erkölcsi törvények, melyek a világot kormányozzák, egy törvényadótól származnak, hogy maga ez a világ egy első okot és végczélt tételez fel, hogy következőleg Isten létezik.

Ez nem valószínűség, hanem bizonyosság.

Az erős szellemek, mint hajdan nevezték, többnyire gyöngeszellemek, a mennyiben erőszakosak. A hagyománnyal szakítva, egyre-másra lerombolják az igazságokat, mint tévedéseket, melyeket a hagyomány szállított rájuk, s melyek őket feszélyezik; de nem tudják újraalkotni azt, a mi a romok fölött van. Mikor tudományról beszélnek, csakis az anyagi tényeket veszik számba; az eszmék tudományát, melyek a tényeket megvilágítják és szabályozzák, elvesztették. Rájuk nézve nincsenek oly elvek, melyek kényszerítő erővel hatnak és tartósak, nincs ismeretjel, nincs bizonyosság, a mint Clémenceau közelebbről a francia senatusban mondotta, nincs más igazság, csak az ember igazsága és minthogy az ember épp annyira változékony, mint sokszoros, az óra és a hely igazsága.

A protestantismusnak a vallásban, a cartesianismusnak a bölcelemben más a véleménye; és ezeknek erős hite az egyén gondolatának értékében, hozta létre az újkort.

Kalvin és Servet következetlensége nem az, hogy mindkettő a maga részéről azt hitte, hogy a bizonyos, változhatatlan, teljes igazság birtokában van, egy egyháznak jogerejű meghatározásain kívül, a mely egyház maga csalatkozható egyénekből van alkotva. Én csodálom meggyőződéseik erejét, az egyiknél az állítás, a másiknál a tagadás erejét és a mikor a tragikus pillanat bekövetkezett, a kor gyászos tévedése szerint az egyiknél azt az erőt, hogy öljön, a másiknál, hogy meghaljon. Mint a gondolatszabadságnak tanítványai, sem Kalvin, sem Servet nem volt következetlen, hogy ily árt csatolt az eredményhez, melyet a szabadságból nyert.

A mit én mindkettőnek feltudok, hogy nem fogták fel kellőleg azt, hogy az igazság, főleg a vallási igazság, még a mikor valósággal megnyerte is azt az ember, valósággal birtokában van is, sohase tökéletes; és hogy, ha mi nem akarunk egyszerre a nagyzás és szűklátkörűség hibájába esni, nem zavarhatjuk azt össze a többé-kevésbé homályos tükörrel, a melyen át azt nézzük, a többé-kevésbé hiányos formákkal, a melyekbe befoglaljuk. A visszfény nem a csillag, az öltözet nem a test, és az igazság mindig rejtve marad valamely részében előttünk és talán a legjobb és legistenibb részében.

Az ily csalódás ellen óv Pál apostol, ki bölcsész és egyszersemind mystikus volt. Ő leírja a szellem különböző korait

gyermekségétől fogva a teljes érettkorig. Megmutatja az egyház emberét, mely arra van hivatva, hogy növekedjék, átalakuljon, bölcsőjének tökéletlen beszédét a férfikor nyelvévé és tudományává változtassa át, és a mikor e nyelv, e tudomány és maguk a prófétálások az ő idejüket és munkájukat elvégezték, akkor jön végül a tökéletes ismeret és azzal a tökéletes szeretet. „Mikor gyermek voltam, úgy szóltam, mint gyermek, úgy gondolkodtam, mint gyermek, úgy értettem, mint gyermek, minekutána férfivá lettem, elhagytam a gyermekhez illendő dolgokat“.¹

Hogyha a két ellenfél jobban felfogta volna e nagyszerű tant, Servet kikerülte volna a fenhéjazást és Kalvin a kegyetlenséget.

Más tekintetben a következetlenség inkább a Kalvin hibája, mint a Serveté. Ez különben közös hibája a XVI. száz és minden száz leghatalmasabb és legmerészebb reformatorainak. Csaknem mindenik reformátor féltette a maga reformját és abban a pillanatban, a mihelyt azt igényelheték, hogy elvekre jutottak, megálltak a fél-igazságok útján. Luther és Kalvin a szentírásra úgy hivatkoztak, mint a hit legfőbb szabályára, de a szentírást alárendelték az egyházi hagyománynak még oly pontokra nézve is, melyeknél a hagyomány a szentírással ellenkezett. És hogy el ne hagyjuk a nagy vitát, a mely minket most elfoglal, mikor magához a Jézushoz kellett volna fordulni és tőle kérdezni, hogy ki volt Jézus, Kalvin a conciliumokhoz ment, mintha azok jobban megtaníthatták volna őt arra. Reá nézve éppen úgy, mint a katolikusokra „a négy első egyetemes zsinatnak a Krisztus volt az előlülője és a szentlélek a vezetője; azokat mint legszentebbeket kell tisztelni, mert határozataik a szentírásnak, mely a vallás ellenségei rombolásának ki van téve, tiszta és valódi magyarázatát tartalmazzák“. Ilyen nézetei voltak a nagy protestans theologusnak és tényleg a görög conciliumok határozatai azok, a melyek Servet „elpusztítását“ okozták sokkal rettenetesebb módon, mint a milyen az Ariusé, Nestorianusé és Euthichesé volt.

Ez nem azt teszi, hogy én nem sokat veszem számba a régi kereszténység e nagy gyűléseit és a kitűnő tudósokat, kik inspirálták vagy azoktól inspiráltattak. Én csak azt mondom,

¹ I. Kor. 13.

hogy az ő methaphysikájuk nem mindig felel meg az evangéliumi igazságoknak, hogy az — a mint másként nem is lehet — koruk és országuk bélyegét hordja magán. Az egyház saját történelmét tisztelve, nincs mit szégyenlje az egyetemes conciliumokat, de azokat magyarázni, javítani, tökéletesíteni kell, mint már némely körülmények közt tette, de nem kielégítő módon.

Az első concilium hitvallása, a niceai uralkodik ma is az egész keresztény világon, az orthodox Kelettől a protestans Amerikáig, de ez inkább történelmi okmány, vagy ha a hit-tudósok személyes hitét foglalkoztatja, akkor is csak annyi, hogy segítségül szolgál ama meghatározásokra és magyarázatokra, melyek annak értelmét nagyon megváltoztatták.

Ez a metaphysika is a gyakorlatban nagyon megromlott és a chalcedoni szellemi orthodoxiát elnyelte az ephesusi közönséges monophysismus. A chalcedoni concilium egységet akart a személyekben, a Jézus emberi és az Ige isteni személyében, megállítani, mint azt M. Theodorus és Nestorius értette, és itt visszaestek a természetek összezavarásába, a teremtő és teremtmény, a Végetlen és véges azonosításába, szóval a polytheismusba és az emberimádásba. Innen mindazok a következtetések, melyek lassanként azután jöttek és melyek közül a legutolsók talán még ezután fognak jöni, innen: Krisztusnak, a látható istennek kicserélése az Atyával, a láthatatlan Istennel, a nyilvános istentiszteletben éppen úgy, mint a magánban; az úrvacsora anyagiásítása, az úrvacsorác, melyről a Jézus azt mondotta: „A test semmit sem ér, a szavak, melyeket nektek mondtam, szellem és élet“; annak az alázatos és szent asszonyának, a ki az Idvezítőnek anyja volt, mintegy istenítése; az „isten-ember“ szent szívének és „az isten anyjának“ imádása, szóval a bálványimádás az egyházban!

És most engedjenek meg nekem személyem iránti tekintetből egy kitérést. A katolikus reform, hogyha az valósul, testvére lesz a protestans reformnak, ragaszkodik, mint ez, a szabad vizsgálódás és a személyes hit nagy elvéhez, tisztelettel tekint vissza a XVI. százévre. Kétségtelenül annak meglesz a saját eredeti jellege, mely azt megkülönbözteti idősebb testvérétől, a nélkül, hogy elválasztaná; bizonyos tanokat fog vállalni, bizonyos szertartásokat fog gyakorolni; bizonyos, a saját

hagyományával és szellemével egyező intézményeket fentartani. Vinet nem azt mondotta-e? „A protestantismus csak kiinduláspont; az én vallásom azon felül áll. Nekem, mint protestansnak lehetnek katolikus nézeteim és ki tudja, ha ninesenek-e? A mit én teljesen elvetek, az a tekintélyhit“. A katolikus reform nem veti el a tekintélyt, azt a tekintélyt, mely jogos és szükséges — és Vinet se gondolta másképpen, ő a tekintélylyel visszaélést veti el, mikor azt csalhatatlanságra változtatják: a conciliumok tekintélyét, a pápák tekintélyét, a szó szerint ihletett biblia tekintélyét, valamint a hivatalos egyházét. Katolikusok és protestánsok egyenlően felszabadulnak a betű igája alól, mely ők, egyesülnek az egyedül Csalhatatlan lábainál és a régi héber próféta szava szerint „az embereknek nagyságok megaláztatik és csak egyedül az Úr magasztaltatik fel azon a napon“.¹

A Servet és Kalvin közti összeütközésnek tulajdonképpeni tárgya a Krisztus istensége.

A kereszténységen kívül a világon három nagy monotheistikus vallás van: a judaismus, islamismus és a spiritualismus, értem a teljes és komoly spiritualismust, mely különbözik a deismustól, miután Isten imádásában és búubánatban végződik. E vallások a gondolat és cselekvés két kifejezését állítják egymással szembe, az Istent és az embert. Egyedül a kereszténység jelölte meg köztük az egységnek eme fenséges jelét, mely a messiás, az emberfia és egyszersmind Istenfia. Isten az emberben és az emberben Istenben, és a kettő egymástól örökre különböző és egymással örökre egyesített: ez az a csoda, melyet Jézus maga kiáltott a lelkesedés egy pillanatában: „Éz pedig az örök élet, hogy *tégedet egyedül ismerjenek igaz Istennek* és a kit elbocsátottál, a Jézust Krisztusnak.“²

Éz a mi vallásunknak alap- és bizonyos értelemben, hasonlíthatlan igazsága, ez a miért egy napon, a mikor Péter apostol habozó társai előtt Jézusnak ezt megvallotta, Jézus így felelt neki: „Te Péter vagy, és ezen a kősziklán épitem fel az én anyaszentegyházamat és a pokol kapui nem vehetnek azon diadalmat“.

¹ Ézsaiás 2, 17.

² Ján. 17, 3.

Csupán ez által keresztények azok az egyházak, melyeknek nincsenek emberektől, vagy inkább papoktól csinált hittvallásaik; ezáltal az övék az, mi a Jézus mondása szerint, isteni eredetű: „Nem a test és a vér, mely ezeket neked megjelentette, hanem az én mennyei Atyám“.

Üdvözlöm a schweizi nemzeti egyházakat, hogy ezek közül valók, valamint a francia reformált egyházat. A hűtelenség szelleme bélopózhatik ez egyházakba is, de azokban uralkodni nem fog. Ez egyházak, mert az igazság és őszinteség köszikláján vannak építve, megérdemlik, hogy alapul szolgáljanak a jövő még tökéletesebb alkotásaihoz.

De miben áll az istenfiának a tulajdonsága, melyet az egész kereszténység hirdet a Jézus Krisztusban? Félelmes kérdés, mely magát a kereszténységet Keleten és Nyugaton megosztotta, s a melyet talán inkább meg lehet oldani a hallgatagság által, mely imádkozik, mint a szó által, mely beszél, s főleg mely vitázik. Mindenesetre az ily kérdés inkább az iskolához tartozik, mint az egyházhoz és nem kell az egyház hatáskörét összezavarni az iskoláéval, éppen úgy nem, mint az államéval sem. Jézus Istennel szemben való fiúságának különös természete inkább a theologiai speculatiokat illeti, sem mint a hit állításait és az olyan tárgy, melyre a keresztény hittudomány mesterei úgy haladó, mint maradó irányban különböző felelet adhatnak.

Servet élete két formulán játszik, melyek csak az „örök“ szónak elhelyezése által különböznek: „Jézus, Istennek örök fia“, vagy „Jézus, örök Istennek fia“. Farel, ki a kivégzés órájában mellette volt, az elsőt ajánlotta neki, mint szabadulása feltételét vagy legalább kinjai enyhítésének feltételét: „Nem fogadhatom el, felelte a martyr, de készséggel fogom mondani: Jézus, örök Istennek fia, könyörülj rajtam!“ Azt mondják, hogy ez volt utolsó könyörgése. Kétségtelenül ily felelet az ő kegyességének, valamint őszinteségének teljes bizonyítéka.

A két formula igaz. Ha az ember az istenség teljességét szemléli, mely testileg benne lakozott — Pál apostol kifejezései — a mennyiben emberi testben a mi földünkön lakozhatik; ha bámulva áll meg az örökkévaló dolgok nagy terhénél, melyet ez ember születésétől kezdve prófétasága hosszú folyamán hordozott; ha arra gondol, hogy nálánál kevésbé nagyokról mon-

datott: „Ti istenek vagytok és a Magasságbelinek fiai“, és hogy egy napon, mikor a tökéletesség ideje eljön, igaz lesz, hogy: „az Isten lesz mindenkben minden: kísértetik, hogy, mint Tamás a feltámadottról való látományában, így kiáltson fel: „Én Uram és én Istenem!“

Mégis, mikor az észszel felruházott ember első kötelességére gondolunk: nem imádni mást csak egy Istent; annak a nagy névnek nem közölhető jellemére, melyet a régi Izrael nem mert kiejteni, s melyet az első keresztények csak az Atyának tulajdonítottak; mikor a rettenetes fenyegetésekre emlékezünk, melyekkel a próféták a bálványimádást minden formájában sujtották: a második formulánál maradunk, annál, melyet Servet — ugyan irataiban az elsőt alkalmazta — halála órájában egyedül és kizárólag használt: „Jézus, örök Istennek fia, könyörülj rajtam!“

Ez volt egyébiránt a Jézus formulája is, valamint a legrégibb egyházé. A harmadik százévig a keresztények, Origenesnek, mint kortársnak tanúsága szerint, imáikat csak az Atyához intézték Jézus, az ő főpapjuk és közbenjárójuk által. És Jézus, ki magát Istenfiának mondotta, sohasem nevezte magát istennek. Sőt épp az ellenkezőt mondta: „Miért mondasz engem jónak? Nincs senki jó több az egy Istennél... Az én Atyám a ti Atyátok, az én Istenem a ti Istenetek... Az Atya én bennem, de nagyobb mint én“. Valóban, nem lehet két Isten, egy nagyobb és egy más kisebb isten!

Csaknem az egész kereszténység, legalább ott, a hol a miveltség és a lelkiismeret szerint szabad beszélni és cselekedni, Kalvinnal szemben Servetnek adott igazat. És hogy ne beszéljek másról, csak Genfről, a hol könyvével megégették, merem állítani, hogy a lelkészek közt, kik vasárnaponként a Saint-Pierre szószékére lépnek, hogy a Krisztust prédikálják, kevés van olyan, ha ugyan egyáltalán van, ki a Fiúnak az Atyával való teljes egyenlőségét akarná hirdetni és a három különböző és mégis ellenkező istennek tanát, a valódi háromság torzképét, hol a második isten, hogy imádja az elsőt, emberré alakul át és magát megteszítetteti.

A dolgok ily állása a legszebb elégtétel, a mely csak lehetséges, az 1553-iki martyr emlékének. A Kalvin hite az ő egyházának hite maradt, de az a theologia, melyet ő a múltból

örökölt, sok ponton helyet adott annak a theológiának, melyet Servet a jövőben gyanított. Kalvin, a ki, a mint ma szokták mondani, hideg értelem volt, de nem inkább, mint Aquinoi Tamás és Augustinus, változatlanul ragaszkodott a hagyományos theologia formuláihoz. Servet, ki lelkesülő lélek volt, de nem inkább, mint a nagy katolikus mytikusok, ima és látomány által előrehaladt. Mint a bibliai archangyal, melynek nevét viselte, arra érezte magát felhiva, hogy legyőzze a sárkányt és dicsőítse Istent a Krisztus által.

Bármik lettek legyen hibái, — én nem akarom minden tanát védeni, mert némelyik szélsőségbe jár és a mi még komolyabb dolog, a pantheismus színe van rajtuk, bár a pantheismust tagadja — bármik lettek legyen hibái, mindazonáltal és teljes őszinteséggel úgy hiszem, hogy Servet azért nem kevésbé authenticus képviselője volt a protestans módszernek és egyszersmind a jövő theologusa.

Kalvin a maga száz évének volt embere, Servet a jövő száz évéké. Kalvinra, mint Lutherre nézve a reformatio bevégeződött: a dogmáknak, a cultusnak és az egyház kormányzatának alapos átnézésében állott; s egy másodkézből való katholicismusnak, mely épp oly változtathatlan, mint az első, megalkotására vezetett. Servet a reformatiot nem tekintette bevezettnak. Mikor bírái azt kérdezték, hogy mit ért, a mikor azt mondja, „hogy az igazság azzal kezdődik, hogy kinyilvánítják és aztán megvalósítják lassanként“, bátran így felelt: „hogy az elkezdődött azzal, hogy a Luther idejében kinyilvánították és követték mostanig, s hogy ő úgy gondolja, hogy még ki fogják azt nyilvánítani azokra a dolgokra nézve, melyek, a hogy ő véli, még nincsenek jól kinyilvánítva“.¹

Ez éppen ugyanaz a gondolat, csaknem ugyanazok a szavak, melyeket Vinetnél olvasunk, s melyek a jelenkori protestantismusnak dicsőségét alkotják: „A reformatio elve az egyházban folytonos. Bármilyen fontossága legyen a XVI. százbeli eseménynek, a reformatio oly dolog, melyet folytatni kell, oly dolog, mely folytonosan ismétlődött, s melyre Luther és Kalvin csak előkészítették a talajt“.

Ez nem azt teszi, hogy a biblia ne lett volna a Servet könyve; de a helyett, hogy az emberi gondolatot börtönbe zárja,

¹ A per actái.

merész és világitó nyitányokat alkotott más vallásokhoz és bölcselemekhez. Ő megvallotta, hogy „a kegyes igazságokat a zsidók iskolájában tanulta; hogy részese volt a pogányok, Plato, Zoroaster iskolájának, Trismegistusnak, kinek magam is láttam és bánultam a képét a sienne-i székesegyházban, a hol Mózesnek Egyptom könyveit nyújtja át. Servet nem tartózkodik Mahomedtől sem és kortársai erőszakos előitélete ellenére is megvallja, hogy a Korant olvasva okult, „mert egy rossz könyvben az ember jól felfoghatja a jó dolgokat“ és e könyvet idézve, elismeri, „a mi Urunk Jézus Krisztusnak legnagyobb dicsőségére, mert a Koran benne a jónak teljességét mondja“.

Ez már összehasonlító vallástudomány volt, az a tudomány, mely az újkori írásmagyarázattal emeli, szélesíti és átalakítja a vallásos gondolkozást minden egyházban.

Servet állapította meg, ellenfelei nagy megbotránkozására, azt az igazságot, melyet ma minden bibliamagyarázó megenged, hogy a prófétálás szó szerinti értelemben csak Izrael történelmének eseményeire van alkalmazva, és hogy ha Jézus személyére van vonatkozása, az azért van, mert magának Izraelnek is van joga a Messiáshoz.

A tanulmányozás órái alatt, melyek egyszersmind az imának és csaknem extasisnak voltak órái, — mondja nekünk Servet közlékeny lelkesedéssel — olvasta a bibliát, szeméit az írás céljára függesztve, mely-a Krisztus, „scriturae scopus est Christus“; szünet nélkül, „sine missione pulsando“, kopogtatta az Isten országa ajtóját az ég kulcsával, mely hasonlóan a Krisztus, „clavis est Christus“. Azután írásba foglalta gondolatait vagy még inkább a látományokat, a melyeket nyert és a melyeknek közlését életével kellett hogy megfizesse. „És még akkor is, kegyes olvasó, — tette hozzá — ha nem tudod e látományokat felfogni, sem Jézus származása módját és istensége teljességét érteni: elhidjed, hogy Jézus a messiás, ki Istentől született, hogy a te szabadítód legyen. Ez különösen az, a mit hinned kell, hogy a Krisztusban élj.“¹

¹ A mi az Ige személyéről való tudományos vitát illeti, az ember jól teszi, Servet szerint, ha tartózkodik és minden vizsgálódást a Jézus Krisztus történelmi személyére irányoz. A történelmi Krisztus reá nézve *unicus evangelista*.

És ez embert égették meg a genfi kálvinisták! Ez éppen annyi, mintha a bostoni kalvinisták megégették volna Channinget!

II.

Ha Servet Mihály a leggonoszabb és legveszedelmesebb eretnek lett volna, a genfi egyház és állam képviselőinek még sem volt joguk arra, hogy őt halálbüntetéssel, vagy bárminő törvényes büntetéssel sujtsák.

Egy eretnek lehet veszedelmes és egyszersmind gonosz. Én nem tartozom azokhoz, a kik az értelmi rendet az erkölcsi és társadalmi rendtől függetlenül gondolják: az erkölcsi rendben az akarat jó vagy rossz hajlamainak nagy befolyása lehet a tanokra, melyeket a gondolkodó alkot; a társadalmi rendben, e tanoknak, ha egyszer közzététettek és ha van bizonyos jellegük, romboló hatásuk van. De hogyha az értelmi rend elveiben és következtetéseiben az erkölcsi és társadalmi renddel többé-kevésbé össze van kötve, tudományos műveltségű és szabadelvű államokban, a birói rendtől független marad. Az írók és szónokok megfogják ezáfolni a tévedést, a családtyák és a nevelők bizonyos fokig el fogják az ifjuság neveléséből távolítani. A hatóságok nem büntetik. Elhagyják a büntetést, mikor a tévedés büntetést érdemel, azokra a titkos és csalhatatlan törvényekre, a melyek kormányozzák a világot, s melyeket Isten, a lelkiismeret egyedüli birája, alkotott. „Magatokért bosszút ne álljatok, hanem adjatok helyet az Isten bosszúállásának, mert meg van írva: Enyém a bosszúállás, én megfizetek, azt mondja az Úr . . . Ne győzöttessél meg a gonosztól, hanem inkább a gonoszt jóval győzd meg“.¹

¹ Róm. 12, 19—21. V. ö. az ó-szövetség e helyével: „Az Örökkévaló monda: Elrejttem orezámat előlök, hadd látom, mi lesz a végük. Mert elvetemedett nemzedék ez, hűtelen fiak ők! . . . Bogyóik mérges bogyók, gerezdjeik keserüek. Sárkánytej az ő boruk, aspis kigyóknak kegyetlen mérge. Nincsen-e elrejtve nálam, lepecsételve az én kincseim között. Enyém a bosszúállás és a visszafizetés, mikor eljő az idő, hogy lábuk megtáutorodik; mert közel van az ő veszedelmök napja, és sietve jön el, a mi rájuk vár“. Deut. 32.). Mind a két szövetség legszebb tételeiben egyezik abban, hogy Istennek, az erkölcsi törvény adójának és végrehajtójának tartja fenn e törvény megsértésének büntetését.

Kalvin az Isten ügyét, a hogy ő felfogta, meg akarta boszúlni; szabad folyást engedett haragjának és törekedett legyőzni, a hogy ő hitte, a rosszat az által, a mit jónak hitt.

De hiba vagy tévedés volt-e ez részéről? A mennyiben az ember a lelkiismeretről ítélhet, én azt mondom, hogy a nagy reformátor nem a harag és nagyravágyás személyes indokainak engedett, a mivel oly könnyen vádolták, hanem kötelességének hitte annak a kiirtását, kit istenkáromlónak nevezett.

Tévedés, iszonyatos, rettenetes tévedés volt ez, de nem Kalvin, nem Genf, nem a protestantismus tévedése, az a százév, sőt minden százév tévedése volt. A protestans egyháznak nem volt tudata a jövő gyünölesről, melyet kebelében hordott s melyet úgy fogott fel, hogy az nálanál nagyobb, nem volt tudata akkor az evangélium szelleméről. Örökölte a római egyháztól a türelmetlenség és üldözés szellemét, a római egyháztól, mely anyja volt úgy a rosza, mint a jóra nézve, s melynek hagyományait e tekintetben, valamint sok másban nem tudta elvetni. A XVI. száz reformatiója, engedjék mondanom, szakított oly hagyományokkal, melyeket meg kellett volna tartania, és megtartott olyanokat, a melyekkel szakitnia kellett volna.

A champel-i máglyát Kalvin akarata ellen gyujtották meg — Kalvin a bárdal való kivégzést akarta — a genfi tanács rendeletére, a protestans Schweiz hatóságainak és lelkészeinek helybenhagyásával, kik attól féltek, hogy a reformatiót a katolikusok gyalázzák, ha az nem szigoruan jár el. A tévedések erőszakos elnyomása az egyház tana és gyakorlata volt Constantinus óta. Constantinus az arianus püspököket számüzte, és Arius iratait megégetésre ítélte, halálbüntetés terhe alatt, a kik azokat megtartanak. Theodosius és Justinianus csakugyan a halálbüntetést mondották ki az eretnkség ellen és ez a felfogás annyira bément a gondolkozásba és szokásokba, hogy még a XVIII. százban is egy Montesquieu azt írta: „Nem mondom, hogy az eretnkséget nem kell büntetni, de nagyon óvatosnak kell lenni annak büntetésében“.¹

A protestansok megégették Servetet, mint a katolikusok megégették Huss Jánost, Prágai Jeromost, Savonarolát, d'Arc Johannát, Bruno Giordanot és annyi mást. A Servet máglyája

¹ Esprit des Lois, livre XII, ch. V.

autodafé volt, mint az inquisitio máglyái, azzal a különbséggel, hogy a protestans autodafék ritkábbak voltak és a katolikusok megszámlálhatlanok, és hogy az elsőt már rég szégyenlik a reformatio fiai, míg az utóbbiaknak még most is találkoznak ékesszóló és hallgatott védői, mint de Maistre Joseph és Veuillot Louis. A mérsékeltbb theologusok is, különbséget téve a között, a mit tani thesisnek és a tények hypothesisének mondanak, és hűségesen követve ebben a pápák tanításait, mindig fentartják azt, hogy az eretnekség elnyomása a világi hatalom által az egyháznak joga, melyet kötelessége használni, mihelyt hatalmában áll.

De hogy beszélek rég elmúlt tényekről vagy kevésbé valószínű hypothésisekről, mikor szemeink előtt látjuk a fanatismus gyakori kitöréseit! Nem olvassuk-e jelenben is az újságokban, hogy egy délamerikai köztársaságban, Boliviában, az érsek halálbüntetést kívánt egy protestans evangelistára azért, hogy az evangéliumot saját lelkiismerete szerint prédikálta?

Visszatérhetünk a középkorba, de egy nagyság és jövő nélküli középkorba, egy képmutató és veszedelmes középkorba.

Mindazonáltal reméljük jobb időt. . . .

De legyünk igazságosak a katholicismus iránt. Részemről ez nem kerül megerőltetésbe, mert minden tévedése és hibája mellett is mindig szerettem és tiszteltem, sőt képviselői vétkei mellett is. Az Isten nevében való gyilkolás nem a katolikus egyház újdonsága: a régi hebraismustól örökölte azt. A vallási megfélemlítés a Sinai hegy lábánál kezdődött, mikor Mózes a törvény tábláit széttörve, az aranyborjút a tűzbe vetette és a bálvány porát a puszta vizével keverve, megította imádoival. Azután nem a világi hatalomhoz, hanem a papi hatalomhoz fordulva és a két hatalmat és két bosszúállást egybevéve kiáltotta: „Valaki az Uré, jőjjön én hozzám“, „kössön mindenitek fegyvert az oldalára és menjetek által és jőjjetek vissza a táborba az egyik kaputól a másikig és kiki mind ölje meg az ő atyja-fiát, barátját és rokonságát“.¹

Ez a vad buzgóság dicsértetett később a papi törzs áldásában: „Lévi azt mondotta atyjának és anyjának: Nem tudom kik vagytok! testvéreinek és gyermekeinek: Nem ismerlek titeket!... Az ő kezeinek munkája legyen kedves előtted. Rontsd

¹ Ex. 32.

meg derekukat az ő reá támadóknak és az ő ellenségeiknek, hogy fel ne kelhessenek“.¹

Izrael egész története e véres szövettel van átszőve. Első királyuk Saul, első prófétájuk, Sámuel által megvettetik, mivel hallgatott az emberiesség szavára és kegyelmet adott egy legyőzött királynak, kit az Isten embere könyörtelenül darabokra vagdalt az Úr előtt.² Később Jehu, az esküszegő katona, Ilyés és Elizeus pártoltja, meggyilkoltatja főnökeit, az igaz cultushoz hűtelen dynastia hercegeit és véres kezét nyújtja a kegyes Jonadabnak és a maga kíséretéhez csábitja: „Jer velem és lásd meg, mint állok bosszút az Urért“.³

Talán az ily iszonyatoságok szolgáltak arra, hogy a durva és csaknem vad törzsek megtartsák vallási és társadalmi nagy rendeltetésüket, mely törzsek, a nélkül, hogy tudatuk lett volna róla, a jövő magvát hordták magukban. Bárhogyan legyen, a felelősséget nem akarom az ó-szövetség Istenére hárítani, ki előttem ugyanaz, mint az új-szövetségé, ki nem egyszerre, hanem fokozatosan jelentette ki magát imádóinak, sőt még a prófétáknak is.

A monotheismus a legtisztább és mondjuk, egyedül igaz vallás a földön. De éppen ez által a legtürelmetlenebb, a Jézus felekezeteinél éppen úgy, mint a Mózeséinél és a Mahomedéinél; nem azért, mintha az igazság maga maga által türelmetlen lenne, de azzá lesz azoknak tette által, a kik vallják és terjesztik. Isteni buzgalom van bennük, mondja Pál apostol, de nem a tudomány szerint, nem főleg a szeretet szerint. A vallási igazság buzgalmával nem tudják összekötni ama legfőbb hatalom tiszteletét, melyet Isten a lelkiismeretek számára tartott fenn és ama szabadság tiszteletét, melyet az ember számára hagyott fenn, még a legrosszab visszaélések mellett is, melyeket elkövetni lehet. Fanatismusig vitt vallásukban félreismerik az igazi kegyesség jogait, a szeretet és igazságosságéit.

Bizonyára az evangelium szelleme más; az Nyugaton elvetette az erőszak alkalmazását, mint elvetette Keleten a buddhizmus, mindazonáltal azzal a nagy különbséggel, hogy a

¹ Deut. 32. r.

² I. Sámuel 15. r.

³ II. Kir. 10. r.

buddhismus elfogadja és bátorítja a bálványimádást, holott az igaz kereszténység azt száműzi.

A monotheistikus vallások közt az őskereszténység kivétel a türelmetlenség és vadság érzelmeire nézve, melyek az emberi természettel vele járnak még akkor is, mikor az vallásos, vagy történelme szerint beszélve, abban a mértékben járnak vele, a mily mértékben vallásos. Vallásosak, őszintén és buzgón vallásosak voltak Izrael és a katholicismus nagy theokratái, Sámuel és Josias, Ximenes és Torquemada és mintha látnám, hogy némelykor a szent gyilkolások napja után magános ágyukba ledőlve olvassák egy zsoltáriró vad énekét: „Istendicsőtés legyen az ő torkukban, kétélű fegyver kezeikben, hogy bosszút álljanak a pogányokon és hogy megfenyítsék a nemzeteket! Hogy kötelekre fűzzék királyaikat, főembereiket pedig vasbilincsekbe. Hogy végrehajtsák rajtok a megírott ítéletet. Dicsőség ez az ő minden kegyeltjére“.¹

Ezek tanítványainak, a kik azt kívánták tőle, hogy ellenségeire tüzet szállítson az égből, mondotta Jézus: „Nem tudjátok minémü lélek legyen ti bennetek, mert az embernek fia nem azért jött, hogy elveszteré az embereknek lelkét, hanem hogy megtartaná“.² De a tanítványok nem fogták fel ezt.

Emlékezzenek az új-szövetség könyvei közt a legrégebbi könyvre, mely az evangelium előtt iratott és a szájon élő evangeliumnak oly közeli szomszédja volt. Hallják a vérfürdő kiáltásait, melyeket az Apocalypsis hallat Róma ellen, igaz pogány, de végre is jogot, tudományt és miveltséget őrző Róma ellen. Jézus többé nem a jó pásztor, ki a menekülő juhok vállaira veszi, pásztorbotját elvetette magától messze és fogai közt éles kardot tart. Ruhája vérrel festett, mely többé nem az övé, és a ragadozó madarakat hívja a rettenetes vacsorára, melyet nekik készített: „Jőjjetek el és gyűljetek egybe a nagy Istennek vacsorájára, hogy egyétek a királyoknak és hadnagyoknak húsát a lovaknak és az azokon ülőknek húsát, minden szabadosnak és szolgának, kicsinyeknek és nagyoknak húsát!“³

1553 okt. 27-én, egyikén amaz őszi reggeleknek, melyek Genfben oly szépek szoktak lenni, — képzelem, hogy az a nap

¹ Zsolt. 149.

² Luk. 9., 55.

³ Apocalyp. 19. r.

is az volt amaz ellentétnél fogva, melyet a jóakarató természet állít az ember rosszaságával szemben — a gyászos kíséret elhagyta a városházát, hol az ítéletet kihirdették, hogy a Champel mezőre menjen, hol azt végrehajtják. Az elítélt Kalvintól alázatosan kegyelmet kért és mindazoktól, a kiket megsérthetett; könyörgött Istenhez, hogy bocsásson meg az ő vádlóinak, de visszautasította azt, hogy a mit ő igazságnak tekintett, megtagadja. A vesztőhelyre érkezve, magát a nép kegyébe ajánlta és imáját egyesítette az érte mondott imákkal. Elhiszik-e, hogy Kalvin ezt néki szemére vetette? „Úgy imádkozott, mint az Istenházában, írja a kivégzés után, kétségbe vonva martyr voltát; nem tudom, hogy milyen lelkiismerettel tehette azt, mert azt irta volt, hogy Genfben nincs sem Isten, sem templom, sem kereszténység, mivelhogy ott a kis gyermekeket keresztelik meg. Ezzel eléggé megmutatta, hogy nézetei neki mit sem értek.“¹ A mint imáját szemére vetette, szemére vetette a haldoklónak hallgatagságát is: „Egy szót se igyekezett mondani, hogy igazolja tanát, hanem úgy állott ott, mint egy fatuskó. Mit jelent ez? Nem félt, hogy a nyelvét kivágják, szája nem volt bezárva; senki se védte, senki nem szólt, hogy elmondja, a mi róla jónak látszik.“ Az Institutio szerzője feledi, hogy Krisztus is hallgatott az ő birái és hóhérai előtt. Ilyen dolgokat irni olyan halálról más napon, ehez a nagy Kalvin szellemét nagyon el kellett hogy vakítsa a legrettenetesebb szenvedély, a theologiai szenvedély.

Servet mégis vaskötelekkel volt a máglyához kötve, fején kénköbe mártott szalma-koszoru volt, mint martyrkorona, oldalára akasztva annyira szeretett könyve, a Restitutio Christianismi; e könyv az ő tiszta és munkás életének egyetlen gyümölese és e könyvbe öltözött fel a halál és az örökkévalóság előtt.

És mégis, mikor a fáklyát égni látta, a rémület és könyörület kiáltását hallatta saját anyanyelvén: *Misericordias!* Ez a természet kiáltása volt, de a lélek beszéde nem kevésbé volt ékesszóló. Szeretném még egyszer ismételni és óhajtanám, hogy az emlékoszlopra, a melyet emelni akarunk, bevéssessék: „Jézus, örök Istennek fia, könyörülj rajtam!“ A genfi theologusok istenkáromlást láttak abban.

¹ *Declaratio*, memoire justificatif publié par Calvin en 1554.

Az ég meghallgatta imáját abban a pillanatban, a hogy ajkán kibocsátotta, de a föld hosszú ideig siket volt és csakis ma, három és félszáz év után, jött el az az idő, mikor az emberek egyetértének abban, hogy a lelkiismereti szabadság és vallási haladás mátyrjának igazságot kell szolgáltatni. E nagy-szerü elégtétel órája ütött, és Genf, a nemes Genf, mely keresztény maradt és szabadelvü lett, azt hirdeti, hogy nem emelhetnek előbb emléket Kalvinnak, bármennyi jogzime is van arra, míg előzetesen nem emelnek emléket Servetnek, mit közös egyetértéssel kívánnak, kibékülve a felülről jövő tiszta világosságban és tiszta szeretetben, mely nem sajnálja, hogy meghalt, s mely bánkodik, hogy ölt!

PÉTERFI DÉNES.

A vargyasi zsinat.

(Folytatás.)

III.

Az E. K. Tanács jelentése.

Méltóságos és főtisztelendő E. Zsinati Főtanács!

Tíz hónapra terjed az az idő, mely a múlt évi E. Főtanácsai gyűlésünk óta eltelt. Az E. K. Tanácsnak e tíz havi munkálkodásáról van szerencsénk a jelentést teljes tisztelettel a következőkben terjeszteni be.

A múlt év október havi Főtanácsai gyűlés után az E. K. Tanács 10 rendes és egy rendkívüli ülést tartott. A főtanácsai határozatok közül azok, melyek az E. K. Tanács hatáskörébe tartoztak, vagy oda utaltattak, mind elintéztettek. Az intézkedések és a határozatok végrehajtása körül nehézségünk nem volt. Az egyes bizottságok és tisztviselők, valamint az esperesek, iskoláink igazgatóságai és igazgatói lelkiismeretes pontossággal teljesítették kötelességeiket. Sürgetésre szükség nem volt. Késedelem miatt fenn nem akadtunk semmiben.

Az évi esperesi vizsgálatokat esperes afiai személyesen végezték és pedig a legtöbb helyen a f. év elején életbe lépett szervezeti törvényeinknek megfelelően. Eljárásaik és intézkedéseik körül kellő erélyvel és tapintattal jártak el. Az egyházközségeinkben, valamint a belső emberek között nagyobb mérvű egyenetlenség nem fordult elő. Az egyházközségek vagyonkezelése körül évről-évre több takarékoság, rend és lelkiismeretesség nyilvánul. A hol ez vagy más tekintetben intézkedéstételre volt szükség, ott mind esperes afiai, mind az E. K. Tanács megtette kötelességét.

Világi hiveink élénk érdeklődést tanúsítanak egyházunk ügyei iránt. Lelkészeink tulnyomó része lelkiismeretes buzgósággal és szép sikerrel működik. Tanítóink és énekvezéreink szintén ki kívánják venni részüket az egyházi munkálkodásból. A vallás-erkölcsi élet mindenütt megnyugtató. A hivek áldozatkészsége nem csökkent, a vallásos buzgóság nem hanyatlott. A legnagyobb baj csak az, hogy hiveink nagyrésze a hazai